

تشیع و مشروطیت در ایران

و نقش ایرانیان مقیم عراق

عبدالهادی حائری

مؤسسه انتشارات امیرکبیر
تهران، ۱۳۶۴

فهرست مطالب

هفت	یادداشت ناشر
نه	درآمدی بر ترجمه کتاب
سیزده	پیشگفتار
پانزده	اختصارات
۱	دبیاچه
۶	قلمرو کتاب
	منابع کتاب
۱۱	فصل نخست: ریشه‌های فکری مشروطیت در ایران
	نفوذ آسیا و اروپا
۲۶	یک سکولاریست تمام عیار
۳۰	اندیشه‌گری از دستگاه حاکمه
۳۱	دیپلمات غرب‌گرا
۳۲	آشتی دهنده مذهب با نوگرایی
۴۰	یک ارسنی هواخواه هماهنگی اسلام و غرب
۴۷	بازرگانی روشنگر
۵۶	طراح سازش مذهبیان و غرب‌گرایان
۷۵	فصل دوم: موضع رهبران مذهبی شیعه در برابر دستگاه سیاست
۷۵	نکاتی بعنوان پیش‌درآمد
۷۵	حکمران قانونی کیست؟
۸۱	نهادی بنام «مرجع تقلید»

۸۵	نیروهای ضد رهبران مذهبی
۸۶	۱) اخباریها
۸۷	۲) جنبش فلسفی
۸۸	۳) شیخیها
۸۹	۴) شورش آقاخان محلاتی
۸۹	۵) خیزش بابیها
۹۰	۶) شورش سید عالمگیر
۹۱	نمایندگان آزادیگرای اسلام
۹۱	۱) نجم آبادی
۹۶	۲) افغانی
۱۰۱	۳) طباطبائی
۱۰۴	طباطبائی و انقلاب مشروطیت ایران
۱۰۷	علماء ایرانی مقیم عراق و مشروطیت
۱۲۲	مشروطه از دیدگاه سه مجتهد بزرگ
۱۲۴	نظر شیخ اسماعیل محلاتی
۱۲۶	نائینی و درگیری علما

۱۵۳

فصل سوم: زندگی نامه نائینی: نقش رهبران مذهبی در سیاست

۱۵۳	یک دوره سازنده در اصفهان
۱۵۵	نائینی در عراق
۱۵۶	فعالیت‌های مشروطه‌خواهی در عراق
۱۵۷	نائینی در رویدادهای پس از استبداد صغیر
۱۶۳	اشغال نظامی همزمان بیگانگان در ایران و لیبی
۱۶۷	نائینی درگیر در سیاست عراق
۱۷۰	نائینی و حکومت انگلیس در عراق
۱۷۵	نائینی در تبعید
۱۷۸	نائینی در قم
۱۸۴	نقش نائینی در جنبش جمهوریخواهی ایران
۱۹۴	سه مرحله مشخص در زندگانی نائینی
۱۹۶	اخلاق شخصی و سرگ نائینی

۲۱۱

فصل چهارم: ریشه‌های فکری نوشته‌های سیاسی نائینی

۲۱۱	بیا خاستن مبارزات عقیدتی
۲۱۵	نقش نائینی در مبارزات عقیدتی
۲۲۰	ریشه‌های اندیشه‌های سیاسی نائینی

فهرست مطالب

پنج

تفوذ اندیشه های عبدالرحمان کواکبی در نائینی

۲۲۳

۲۳۱

فصل پنجم: انواع حکومتها: استبدادی و مشروطه

۲۳۱

لزوم داشتن یک حکمران

۲۳۳

«استبداد» چیست؟

۲۳۶

مسائل مورد نظر نائینی

۲۳۸

شواهد مورد بحث نائینی:

۲۴۱

۱) شواهدی از قرآن

۲۴۱

۲) شواهدی از حدیث

۲۴۲

۳) شواهدی دیگر

۲۴۴

نادانی، یک نیروی استبدادی

۲۴۷

استبداد و مذهب

۲۵۲

واژه «مشروطه»

۲۵۹

نائینی و اندیشه مشروطه گری

۲۷۷

فصل ششم: کارکرد نظام مشروطه

۲۷۷

مسأله نوشتن یک قانون اساسی

۲۸۱

انتخابات پارلمانی

۲۸۴

شروع بودن پارلمان

۲۹۰

اختیارات قانونگذاری پارلمان

۲۹۹

مفهوم آزادی

۳۰۴

بنیان برابری

۳۲۷

نتیجه

۳۳۷

پیوستها

۳۳۷

پیوست ۱

۳۳۹

پیوست ۲

۳۴۰

پیوست ۳

۳۵۳

کتابنامه

۳۶۷

۱. مآخذ به زبانهای خاوری اسلامی
۲. مآخذ به زبانهای اروپایی و ترکی جدید

۳۷۹

فهرست راهنما

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه ناشر

چاپ دوم کتاب حاضر پس از گذشت دو سال از چاپ اول آن، در معرض دید خوانندگان عزیز قرار دارد.

همانطور که مؤلف نیز در «پیشگفتار» و «دیباچه» کتاب اشاره می‌کند، علیرغم مقالات و کتابهای فراوانی که پیرامون نهضت مشروطیت ایران توسط مورخین ایرانی و خارجی تا کنون نوشته شده مع الاسف «یک بررسی نقادانه، نه از فعالیتها و نه از اندیشه‌های مشروطه‌خواهانه علماء هنوز به عمل نیامده است.» (ص ۲) و این در حالیست که «مهمترین نیروی پشتیبان انقلاب مشروطیت همانا علما بودند. اگر آنان انقلاب را تأیید نمی‌کردند مسلماً در نطفه خفه می‌شد.» (ص ۲)

بدین لحاظ نویسنده کوشیده تا به سهم خویش گوشه‌هایی از نقش عظیم و غیر قابل انکار علمای مشروطه‌خواه را نشان دهد و در این راه از مدارك و اسناد فراوان و ارزنده‌ای سود برده که به جرات می‌توان گفت در نوع خود بی‌نظیر است. گرچه این اقدام از سوی مؤلف به منزله برداشتن نخستین گام‌ها در این پژوهش است اما باید اذعان داشت که گامی است سترگ و امید است با پژوهش‌های بیشتر و مفصلتری که در این باب توسط ایشان و دیگر مورخین متعهد مسلمان صورت می‌گیرد، نهضت مشروطیت ایران آنطور که باید شناسانده شود. پژوهش نویسنده در این کتاب «بیشتر پیرامون اندیشه‌ها و فعالیت‌های سیاسی و مشروطه‌خواهی رهبران مذهبی، به‌ویژه نائینی دور می‌زند» و در آن از نظریات مخالفین مشروطه به اختصار سخن رفته است؛ گرچه بررسی نظریات مخالفین، خود به پژوهش مستقل و گسترده‌ای نیازمند است.

خواننده عزیز ممکن است در مطالعه کتاب با برخی از نقطه نظرها و غایتاً نتیجه‌گیری نویسنده موافق نباشد و حتی به‌تأیجی متفاوت و متضاد با نظر نویسنده دست یابد، که خود باعث خرسندی و خوشوقتی است؛ چه این امر سبب پیدایش نخستین انگیزه‌های پژوهش در اذهان و افکار خوانندگان خواهد بود. به هر حال، در این باب، ناشر به نوبه خود - و به زعم خود - گامی برداشته و در پایان کار، تنها نقد فارسی کتاب را به تعلیق ارائه می‌نماید.

امید آن که کتاب حاضر با نقادی منتقدان آگاه، مقدمه و آغازگر پژوهش‌های دامنه‌داری در جهت ایجاد زمینه شناخت هر چه عمیق‌تر نهضت مشروطیت باشد. انشاء الله

مقدمه مؤلف بر چاپ دوم

کتاب حاضر را در چارچوب عناوین و موضوع های طرح شده در آن به هیچ روی نمی توان از کاستی های فراوان تهی دانست. نوشتن اصل این کتاب به زبان انگلیسی در سال ۱۳۵۲ خورشیدی در کانادا پایان پذیرفت و پس از بازنویسی و دگرگونی هایی چند، که در خلال چند سال بعد در امریکا چهره بست، سرانجام در هلند چاپ گردید. دوری نویسنده از بسیاری از منابع موجود در ایران در آن سال ها خودبخود چه در زمینه معرفی برخی از نوشته های اصیل و دست اول و چه از حیث دیدگاه های قابل بحث و مهم پیرامون انقلاب مشروطیت ایران، کاستی های فراوانی را به بار آورد. در خلال ترجمه کتاب به فارسی، برغم زیستن نویسنده حاضر در ایران، بسبب شرایط و ویژگی های موجود کشور در سال ۱۳۵۷ خورشیدی، باز هم فرصتی برای زدودن همه آن کاستی ها دست نداد. اکنون هم که چاپ دوم ترجمه فارسی کتاب تقدیم می شود تنها به تصحیح غلط های چاپی و بازنگاری هایی فشرده در زمینه کتابشناسی و یادداشت ها و گنجینیدن نکته ای کوتاه در پایان فصل پنجم بسنده شده زیرا بازنگاری بسنده و فراگیر تنها در هنگامی می تواند نویسنده را قانع سازد که یک بازنویسی سراسری از مطالب و بحث های گوناگون کتاب را همراه داشته باشد و این کار در حال حاضر به علت درگیری نویسنده در پژوهش هایی دیگر به هیچ روی اسکان پذیر نیست. از اینرو امید است که پژوهشگران ارجمند در راه کمال مطلوب کمر بندند و با پژوهش های ارزنده و برارزنده خویش دلبستگان به تاریخ اندیشه های نوین در ایران و جهان اسلام را خشنود و نقش بنیادی رهبران مذهبی در انقلاب مشروطه ایران را روشنتر سازند.

برمتن انگلیسی کتاب حاضر همچنان نقدهایی در مجلات پژوهشی جهان نوشته می شود که تاکنون چند یک از آن ها در دسترس قرار گرفته؛ اما بر متن فارسی کتاب تنها یک نقد نشر یافته است؛ در اینجا آگاهی های کتابشناسی آن نقدها را بدست می دهیم:

۱- سعید امیر ارجمند (Said Amir Arjomand)، از ایالت نیویورک، امریکا، در

Iranian Studies, xii (1979), 283-91

۲- اف. استپات ((F. Steppat))، از برلن باختری، آلمان، در

Orientalistische Literaturzeitung, 77 (1982), 282-83

۳- طارق ی. اسماعیل (Tareq Y. Ismael)، از کالگری، آلبرتا (Galgary, Alberta)

کانادا، در *The Muslim World*, 72 (1982), 63-65
۴- فرزین نصری (Farzeen Nasri)، در *World Politics*, xxxv (1983), 607-610،
۵- محمدحسن رجبی، از تهران، در دانشگاه انقلاب، شماره ۱۳ (تیر ماه ۱۳۶۱)،
صفحات ۵۳ - ۵۰، ۶۵ (نقد بر متن فارسی).

عبدالهادی حائری

مشهد - مرداد ماه ۱۳۶۳ خورشیدی

www.atharebartar.com

درآمدی بر ترجمه کتاب

این کتاب نخستین بار در سال ۱۹۷۷ میلادی / ۱۳۵۶ خورشیدی در لیدن هلند وسیله شرکت انتشاراتی بریل (E.J. Brill) به انگلیسی چاپ و پخش گردید. نویسنده حاضر، در خلال سالهای ۵۰-۱۳۰، سخنرانیهایی پیرامون برخی از مطالب کتاب تحت عناوین گوناگون در کنگره‌های جهانی ایراد کرده است؛ عناوین سخنرانیها، نام کنگره‌ها، تاریخ و جای تشکیل آنها از اینقرار است:

(۱) «ثوری مشروطیت در ایران»، انجمن [پژوهشهای] شرقی آمریکا، تورانتو، کانادا، نوامبر ۱۹۷۱ (بخشی از فصل یکم).

(۲) «یکی از چهره‌های برجسته انقلاب مشروطیت ایران»، انجمن پژوهشهای خاورمیانه در آمریکای شمالی، بینگامبتون، نیویورک، نوامبر ۱۹۷۲ (بخشی از فصل سوم).

(۳) «کتابشناسی انقلاب مشروطیت ایران»، انجمن [پژوهشهای] شرقی آمریکا، واشینگتن، مارس ۱۹۷۳.

(۴) «مقاومت علمای شیعه در برابر حمله نظامی انگلیس و روسیه به ایران در سال ۱۹۱۱ / ۱۳۲۹»، انجمن پژوهشهای خاورمیانه در آمریکای شمالی، میلواکی، ویسکانسین (آمریکا)، نوامبر ۱۹۷۳ (بخشی دیگر از فصل سوم).

(۵) «مفاهیم آزادی و برابری در نوشته‌های اندیشه‌گران جهان اسلام در سده‌های اخیر»، انجمن [پژوهشهای] شرقی آمریکا، سناباربارا، کالیفرنیا، مارس ۱۹۷۴ (بخشی از فصل ششم).

(۶) «پژوهشی پیرامون مفاهیم قانون و مشروطه‌گری در ادبیات نوافرسی»، کنگره اروپایی پژوهشهای عربی و اسلامی، گوتینگن، آلمان باختری، اوت ۱۹۷۴ (بخشی دیگر از فصل یکم).

(۷) «دیدگاههای گوناگون پیرامون برخی از واژه‌های نوتاریخی، سیاسی و اجتماعی در ادبیات مشروطیت ایران»، انجمن [پژوهشهای] شرقی آمریکا، فیلادلفی (آمریکا)، مارس ۱۹۷۶ (بخشی از فصل پنجم).

(۸) «وحدت کلمه ایرانیان و لیبیایها در یک مبارزه پیگیر برضد امپریالیسم»، سی‌امین کنگره

جهانی علوم انسانی آسیا و آفریقای شمالی، مکزیکو سیتی، مکزیک، اوت ۱۹۷۶ (بخشی دیگر از فصل سوم).

انتشار متن انگلیسی این کتاب در میان پژوهندگان تاریخ مشروطه و سیراندیشه‌های نو بی‌واکنش نمانده و تاکنون چند تن از خاورشناسان نقدهایی پیرامون آن در مجلات پژوهشی انگلستان، آمریکا، فرانسه، آلمان باختری و ایران نوشته‌اند؛ در اینجا آگاهی‌های کتابشناسی آن نقدها را که تاکنون دریافت کرده‌ایم بترتیب تاریخ دریافت آنها بدست می‌دهیم:

۱) آقای باگلی (F. R. C. Bagley)، استاد دانشگاه دارام انگلیس در:
American Historical Review (June 1978), 776-78;

۲) خانم دستره (A. Destrée)، استاد دانشگاه لیبر بلژیک در:
Arabica, xxv (1978), 336;

۳) آقای علی طباطبائی‌ان (Ali Tabatabaian)، استاد دانشگاه دولتی سانفرانسیسکو در:
Die Welt des Islams, xviii (1978), 230-31;

۴) آقای ورر انده (Werner Ende)، استاد دانشگاه هامبورگ آلمان در:
Der Islam, 56 (1979), 165-67;

۵) ر.م. بورل (R. M. Burrel) در:
Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 42 (1979).

۶) خانم قتانه مهرآیین (آمریکا) در «هنمای کتاب»، ۲۱ (۱۳۵۷)، ۸-۴۶۵.

دوست عزیز و بزرگووارم، استاد ارجدار، جناب آقای احمد آرام ضمن نامه‌ای مهرآمیز نکاتی ارزنده نیز گوشزد فرمودند که در ترجمه کتاب گنج‌انیده شده است.

در اینجا لازم می‌دانم توجه خوانندگان را به چند نکته زیر نیز جلب کنم:

۱) چون نویسنده اصلی و مترجم کتاب هر دو خود من هستم، برخی از کاهشها و افزایشهای متناسب را در متن حاضر خلاف امانت ندانستم. برخی از مقالاتی که نویسنده حاضر پس از انتشار کتاب نوشته و مربوط به موضوع کتاب است همراه بادیگر مآخذ و منابع نو، تا آنجا که در دسترس بوده، در یادداشتها و در بخشهای ۱ و ۲ «کتابنامه» گنج‌انیده شده است. مطالبی نیز به فصل یکم، بخش «نفوذ آسیا و اروپا»، و فصل دوم، بخشهای «نمایندگان آزادی‌گرای اسلام» و «نائینی و درگیری علما» و فصل سوم، بخش «نائینی در قم»، و فصل چهارم، بخش «بپا خاستن مبارزات عقیدتی» افزوده‌ام.

۲) تا آنجا که امکان داشته، متن برخی از نقل‌قولهای فارسی را که در متن اصلی کتاب به انگلیسی ترجمه شده بود عیناً در ترجمه آورده‌ام.

۳) تاریخهای بکار برده شده در متن انگلیسی همه با تقویم میلادی گریگوری هماهنگ است ولی در این ترجمه، تاریخهای میلادی و هجری قمری هر دو با هم آمده و آنچه جز آن باشد با افزودن «خورشیدی» و یا «قمری» مشخص شده است. تاریخهای چاپ کتابها و مقالات مندرج در یادداشتها و در بخش یکم «کتابنامه» که بدون توضیح می‌باشد هجری شمسی و یا میلادی است و اگر جز آن باشد با ذکر «قمری» نیز مشخص گردیده است.

ع) موضوعهای مورد بحث این کتاب از دیدگاه کلی با آنچه از اواخر سال ۱۳۵۶ خورشیدی تاکنون در ایران روی داده است پیوند نزدیک دارد ولی چون متن انگلیسی کتاب چند سال، و ترجمه فارسی آن چند ماه پیش از انقلاب ۱۳۵۷ ایران تهیه شده، نویسنده حاضر در تنظیم این اثر از هیچیک از رویدادهای مربوط بدان انقلاب الهام نگرفته و بدیهی است که اشارتهای وی مثلاً به «قانون اساسی ایران» تنها به قوانین اساسی لغوشده دوران انقلاب مشروطیت مربوط است، نه به قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران که در این روزها مردم سراسر کشور با نگرانی درانتظار تصویب و اعلام آن هستند.

مشهد، مرداد ماه ۱۳۵۸؛ ژوئیه ۱۹۷۹
عبدالهادی حائری